

ВІДГУК

на дисертацію **Покляцької Валерії Валеріївни «Еволюція «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979 – 1991 рр.»**, подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності **07.00.02 – всесвітня історія**

Вивчення історії взаємних уявлень американського та радянського суспільства часів «холодної війни» має актуальний характер для історії сучасних міжнародних відносин. Протистояння США та СРСР не раз створювало ризик виникнення ядерної війни, світової катастрофи усього людства. На нашу думку, відголосками «холодної війни» є й теперішні «гібридні війни», які ведуться Російською Федерацією (далі – РФ). Маємо на увазі, перш за все, воєнну агресію РФ проти України. Анексія Криму та розв'язання війни на сході нашої держави наприкінці лютого 2014 р., збройне втручання Москви у громадянську війну в Сирії восени 2015 р. засвідчили активне руйнування Росією Ялтинсько-Потсдамської повоєнної системи міжнародних відносин і загрозу виникнення нової світової війни.

Зрозуміло, що загрози українській державності з боку РФ вимагають пошуку адекватної відповіді з боку України. З цієї точки зору піднята у дисертаційному дослідженні В. В. Покляцької наукова проблема є дуже важливою. Аналіз еволюції «образу ворога» в пропаганді головних акторів міжнародної сцени – СРСР та США – на заключному етапі «холодної війни» дозволяє зрозуміти специфіку сучасного загострення міждержавних відносин.

Цікаво, що російська пропагандистська машина й сьогодні активно використовує зашкарублі штампи часів «холодної війни», звинувачуючи (як свого часу СРСР звинувачував представників західних демократій) учасників Революції гідності, нинішню українську владу в фашизмі, нацизмі. У кремлівській пропаганді щодо України окреслюється новий «образ ворога» – «укропів», «українських наці», «бендерівців» тощо.

Російський політолог Сергій Кара-Мурза зауважив, що оскільки злочини німецького нацизму залишили в пам'яті людей дуже глибокий слід, ярлик

фашизму перетворився на потужну зброю. Політичний противник, якого вдавалося пов'язати з фашизмом, відразу настільки очорнюється в очах суспільства, що з ним вже можна не рахуватися, він уже не має права ні на увагу, ні на діалог (<http://xn----7sbab8aor3ad3a.xn--plai/krizis-sovremennogo-obshhestva/krizisnoe-obshhestvovedenie/krizis-na-ukraine/est-li-na-ukraine-fashizm/>).

Тож актуальність дисертаційного дослідження В.В. Покляцької не викликає жодного сумніву.

Втім певні застереження викликає саме формулювання теми дисертації, зокрема, використання словосполучення «образ ворога» у прив'язці до функціонування американсько-радянських відносин. Адже міждержавні відносини – це відносини між політичними суб'єктами. А «образ ворога» – це, як неодноразово вказує сама дисертантка, «ідеологічна конструкція у суспільній свідомості, яка цілеспрямовано формується пропагандистами для підтримки внутрішньо- та зовнішньополітичного курсу держави» (с. 47), «уявлення про інший народ чи країну, які формуються у масовій свідомості того чи іншого суспільства на певному історичному етапі» (с. 43), тобто «образ ворога» – конструкція в першу чергу ментальна. Тому, на нашу думку, попри те, що еволюція «образу ворога» контекстуалізується в американо-радянських відносинах, доцільніше було б у формулюванні теми говорити про еволюцію «образу ворога» в пропаганді США та СРСР, інформаційній політиці США та СРСР, офіційній риториці, офіційному або суспільно-політичному дискурсі, інформаційному просторі тощо, про що зрештою, і йдеться у самому дисертаційному дослідженні (с. 4-7).

У вступній частині дисертації В.В. Покляцької чітко сформульовані основні формальні атрибути дослідження: об'єкт та предмет, мету та завдання, зв'язок з науковими програмами, наукову новизну та практичне значення; переконливо доведена особиста участь та наукова новизна проблеми. Не викликає сумнівів ґрунтовна апробація роботи на наукових форумах та у науковій періодиці (7 статей у фахових виданнях, визначених переліком ДАК

МОН України; 1 – у закордонному виданні, яке індексується за міжнародною наукометричною базою SCOPUS; 11 – в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій складає 9,1 д.а.).

Зважаючи на майже піввікову, яскраво насичену подіями історію «холодної війни», здобувачка обмежилася аналізом еволюції «образу ворога» у заключний період конфронтації, з грудня 1979 р. (початку радянського вторгнення в Афганістан) до кінця 1991 р. (завершення біполярного протистояння внаслідок розпаду СРСР). Вступна частина дисертації виконана належним чином і чітко окреслює основний напрямок дослідження В.В. Покляцької.

У першому розділі здобувачкою наукового ступеня здійснено історіографічний аналіз наукової літератури. Слід погодитися з авторкою, що специфіка предмету дисертаційного дослідження зумовила необхідність опрацювання великого комплексу наукових робіт як спеціально-історичного, так і міждисциплінарного характеру. Окрім істориків, «образ ворога» у контексті американсько-радянського протистояння вивчали представники інших наук – політології, психології, соціології, культурології тощо.

Авторка дисертації вірно вказує на недостатню розробку імагологічних досліджень з проблем американсько-радянських відносин. Слід погодитися із її висновком, що в «українській історіографії імагологічний напрям досліджень нині лише формується, про що свідчать поодинокі публікації, присвячені «образу іншого» (с.19). Таким чином, В.В. Покляцька справедливо претендує на заповнення цієї лакуни в наукових дослідженнях.

Позитивною рисою історіографічного аналізу В.В. Покляцької є ретельне вивчення доробку американських вчених, авторка не лише коментує роботи окремих авторів, а й акцентує увагу на особливому роль інституційної історії США у вивченні американсько-радянського протистояння. Досить ретельно проаналізована сучасна російська історіографія. Авторка дисертації слушно вказує на значну кількість робіт, які присвячені вивченню образу США у пресі, яка поряд із іншими ЗМІ була найбільш ефективним засобом впливу на масову

свідомість. Втім, варто було детальніше проаналізувати науковий доробок В. І. Журавльової (у списку літератури позиції 430-441), яка є одним із провідних сучасних спеціалістів в галузі історії російсько-американських взаємин.

Щодо аналізу радянської історіографії, то на нас видається, що він потребував би більш концептуального підходу. Адже, не дивлячись на те, що радянська історична наука була виразником офіційної ідеології, але формування нею академічної точки зору на природу та історію взаємин СРСР та США, мало додатковий вплив на свідомість наукової громадськості. Навіть більше, радянська історіографія досліджуваного періоду цілком могла б послужити і окремою групою джерел дисертаційного дослідження В.В. Покляцької. Адже образ США, пропонований радянськими істориками, поширювався як в середовищі науковців, особливо гуманітаріїв, так і в університетських колах, а отже, і серед студентської молоді.

Значна частина першого розділу присвячена аналізу історичних джерел, на які спиралася дисертантка. Всі джерела, використані в ході дослідження, вона поділяє на ряд груп. Для імалогічних досліджень цікавою і важливою є така група як навчально-методична література періоду Холодної війни, до якої звертається дисертантка. Однак її аналіз зроблено побіжно. Викликає подив і сам підбір підручників і посібників, як американських (їх залучено лише три (позиції 355-357)), так і радянських (їх залучено сім (358-364)). При чому більшість посібників стосуються історії нового, а не новітнього часу, і були видані у період раніший, ніж досліджує авторка. Тому необхідно було залучити до джерел навчально-методичну літературу 80-х – початку 90-х років і простежити, як змінювалася подача образу США та інтерпретація американсько-радянських відносин. Не зрозуміло також, чому поза увагою дисертантки залишилися підручники для вищої школи.

Позитивним є також залучення дисертанткою групи джерел особового походження. Але дивує відсутність у їх переліку двотомних спогадів А.А. Громико «Памятное» (Москва: Политиздат, 1990), адже поза перебування на інших посадах він також незмінно був міністром закордонних справ СРСР

впродовж 1957 – 1985 років. Мемуари містять велику кількість важливої інформації, яка безпосередньо стосується теми дослідження дисертації.

Загалом для подальшого розвитку імагологічних досліджень варто використати окрім офіційної риторики, преси також комплекси візуальних історичних джерел. Зокрема, авторка дисертації використовує підбірку художніх фільмів, але хотілося б, щоби були пояснені критерії відбору стрічок, методика їх аналізу і те, чому для опрацювання були взяті фільми 50-60-х років, тоді як хронологічними межами дослідження є 1979-1991 роки. І звичайно, для історичного дослідження важливим є звернення до архівних першоджерел, які на жаль, не використані у дисертації. Нещодавно США розсекретили значний комплекс джерел періоду «холодної війни» із архіву ЦРУ. У рамках декомунізації в Україні відкриті також значні пласти архівів, де містяться матеріали радянської пропаганди часів «холодної війни».

На нашу думку, використовуючи документ слід посилатися не на науково-популярні сайти, де не зазначається місце зберігання документа, його археографічні особливості, а на сайти архівів, журнальні публікації та збірники документів. Наприклад, документи Політбюро ЦК КПРС щодо становища в Афганістані, рішення про пропагандистське забезпечення вторгнення та інші документи з так зв. «Особливої папки» із ЦХСД (Центра хранения современных документов), ф. 89, перелік 14 були вперше опубліковані у журналі «Вопросы истории» № 3, 1993, с. 3-33. Сайт «Холодная война» (<http://www.coldwar.ru/conflicts/afgan/gru.php>), яким користується здобувачка по цій групі документів, має науково-популярний характер і не надає інформації щодо їх місця зберігання, фотокопію тощо.

Позитивною рисою рецензованої роботи є ґрунтовне описання використаних методів дослідження (останній параграф першого розділу). Важливою складовою дисертаційного дослідження став міждисциплінарний метод контент-аналізу. Застосування цього методу, як вказано у дисертації (с.39-41), було здійснено з метою аналізу інформації про протилежну державу на шпальтах періодичних видань США та СРСР. Основним завданням було

виявлення кількісних показників щодо висвітлення різних аспектів функціонування країни суперника, сукупність яких і склала загальний «образ ворога».

Таким чином, перший розділ роботи В.В. Покляцької дає уявлення про ступінь розробки дисертаційної проблеми у зарубіжній та вітчизняній історіографії, комплекс застосованих джерел для розкриття теми та науково-методичний апарат вирішення завдань. Історіографічний аналіз виявив відсутність комплексного дослідження еволюції «образу ворога» в СРСР та США у контексті американсько-радянських відносин на заключному етапі «холодної війни», що підкреслює наукову новизну рецензованої дисертації.

У другому розділі дисертаційної роботи В.В. Покляцької вивчаються «Засоби формування «образу ворога» у США та СРСР» на фоні основних подій глобального протистояння між двома державами, висвітлюється формування та поширення негативних інтерпретацій протилежної сторони, яка після завершення Другої світової війни стала сприйматися як основний зовнішній ворог. Здобувачка зазначає, що серед головних засобів формування «образу ворога» у США та СРСР найбільш масовими та доступними були: офіційні виступи лідерів обох держав, періодичні видання, телебачення, кінофільми, навчальна, навчально-методична та художня література. Упродовж 1946-1979 років «образ ворога» як у США, так і в СРСР, змінювався під впливом двосторонніх відносин та загальної міжнародної ситуації і відігравав одну з ключових ролей в ідеологічному протистоянні.

Важливо, що В.В. Покляцька приділяє також увагу формуванню інституційних структур у США та в СРСР, відповідальних за здійснення пропагандистської діяльності (с. 59).

Загальновідомо, що виключне значення у формуванні «образу ворога» відіграло телебачення і радіо – засоби масової інформації, яким, на жаль, не приділено належної уваги у дисертаційному дослідженні. Масова радіофікація населених пунктів, доступність, майже безкоштовність цього виду комунікації перетворювала радіо і телебачення у потужний засіб пропаганди. І на радіо, і на

телебаченні існували регулярні програми на міжнародну тематику. На телебаченні популярною серед населення СРСР була щотижнева недільна програма «Міжнародна панорама». Ведучими там були провідні радянські вчені-американісти та журналісти-міжнародники Георгій Арбатов, Валентин Зорін, Євген Примаков, Юрій Жуков, Олександр Бовін, Фарід Сейфуль-Мулюков та ін., а однією із центральних – була тема американсько-радянських відносин. З одного боку, програма методично працювала на формування образу США як ворога. Водночас попри відвертий «антиамериканізм» передач, вони, супроводжуючись документальними репортажами, давали глядачам змогу зазирнути за куліси «залізної завіси», побачити життя країни, пропускаючи повз вуха пропагандистський текст ведучих.

Особливо цікавим у контексті теми дисертаційного дослідження також міг би бути аналіз радянського телевізійного офіціозу – програми «Время».

Дослідниці варто було також звернути увагу на блокове протистояння часу «холодної війни». Адже «образ ворога» в СРСР чітко асоціювався із НАТО (як, втім, і у сьогоднішній путінській Росії). Цей образ яскраво відбивався не лише у риторичі, а й у карикатурах, плакатах, літературі, драматургії, радіо, телебаченні, пресі та ін.

Отож, у другому розділі дисертантка робить як важливий історичний огляд витоків американсько-радянського протистояння, перебігу «холодної війни» на її найважливіших етапах, так і основних засобів формування «образу ворога» з боку обох держав. Але вважаємо, що висновки, які завершують другий розділ дисертації настільки загальні, що повністю підходять і під наступні структурні частини роботи (с. 99-100).

У третьому розділі «Особливості втілення «образу ворога» в США та СРСР під час «Другої холодної війни» (1979-1985 рр.)» проаналізовано офіційну риторичу та матеріали друкованих ЗМІ у період зростання напруження між країнами у період між радянським вторгненням в Афганістан та початком «перебудови» в СРСР. Використовуючи науково-методичний інструментарій, авторка дисертації добре дослідила специфіку відображення

інформації про протилежну державу в риторичі офіційних діячів США та СРСР. Як справедливо зазначає здобувачка, «в американському офіційному дискурсі стосовно СРСР у першій половині 1980-х років основний акцент робився на таких аспектах як безпосередня участь у воєнних діях; створення військових баз; постачання зброї, матеріальної допомоги та надсилання військових радників у країни «третього світу» (с. 107). Риторика виступів офіційних діячів обох наддержав була надзвичайна різка, образлива. На фоні взаємної гонки озброєнь кожна сторона звинувачувала супротивника у намірі розв'язати ядерну війну.

Ескалація міжнародних відносин у 1979-1985 роках вплинула і на ідеологічну складову біполярної конфронтації, що проявилось у радикалізації «образу ворога». Підтвердженням цього було використання лідерами США та СРСР гострих негативних характеристик щодо країни-суперника. Зокрема, у США яскравим прикладом можна назвати виступ Р. Рейгана, у якому він охарактеризував СРСР як «імперію зла» (1983 р.). У радянському офіційному дискурсі часто лунали такі висловлювання щодо США як «агресивні підступи імперіалізму», «ідеологія і політика гегемонізму», «агресивна, авантюристична політика» тощо.

Цікавий аналіз здобувачка здійснює розглядаючи змістове наповнення офіційної риторики обох держав, виокремлюючи основні групи проблем, які піднімалися у промовах і виступах, нюанси та акценти взаємних звинувачень. Поряд зі спільними авторка також виокремлює відмінні риси пропаганди США та СРСР у різних сферах (політичній, воєнній, соціально-економічній, культурній тощо).

У радянській офіційній риторичі, як зазначено у дисертації, звичними були такі антитези: демократія – імперіалізм, колоніалізм; свобода – експлуатація робітників; вільна держава, що допомагає своїм союзникам – держава з «імперськими амбіціями, яка проводить політику грабунку по відношенню до країн, які розвиваються»; мирні пропозиції по зменшенню кількості зброї –

США не бажають заключати угоди та збільшують кількість зброї тощо (с. 113-115).

У підрозділі «Образ ворога» у періодичних виданнях США та СРСР проаналізовано особливості висвітлення інформації на сторінках американських та радянських газет у 1979-1985 роках. Звичайно, переважна більшість публікацій у газетах США та СРСР, які стосувалися протилежної сторони, мали негативне наповнення. У такий спосіб американські та радянські періодичні видання сприяли поширенню образу іншої держави як основного ворога.

Авторка дисертаційного дослідження вміло застосовує метод контент-аналізу щодо періодичних видань СРСР та США. Вона також групує найважливіші складові відображення образу ворога на шпальтах друкованих ЗМІ. У результаті було виявлено, що образ протилежної сторони як основного зовнішнього ворога у першій половині 1980-х років втілювався переважно у публікаціях на воєнну та політичну тематику, проте у різному співвідношенні в окремі роки. Найбільшу кількість публікацій на воєнну тематику у 1980 р. здобувачка справедливо пов'язує з початком агресії СРСР проти суверенного Афганістану (с. 130). В.В. Покляцька також звертає увагу на відмінності подачі образу ворога у консервативній та ліберальній пресі США (с. 131-132).

Цікаво, що для більшого впливу на суспільну свідомість в офіційній риториці та періодичних матеріалах часто проводилися аналогії між діями країни-суперника та нацистів у роки Другої світової війни (ми вже на початку відгуку відзначали подібність із сьогоденською російською пропагандою проти України). Слід погодитися з тезою В.В. Покляцької, що в окреслений період притаманним було дотримання принципів воєнної пропаганди, що допомагало закріпити негативні стереотипи стосовно країни-суперника в американській та радянській суспільній свідомості.

Заключний розділ дисертації аналізує трансформацію «образу ворога» в умовах налагодження американсько-радянського діалогу у 1985-1991 роках. В.В. Покляцькою встановлено, що як у Вашингтоні, так і у Москві у 1985-1987

роках з'явилися нові акценти у відображенні образу супротивника. Проте реальні зміни у тональності офіційної риторики щодо протилежної держави відбулися лише після Вашингтонської зустрічі лідерів США та СРСР у грудні 1987 р. , коли сторони почали позиціонувати себе як потенційного партнера у різних сферах.

Цю тезу здобувачки підтвердив і проведений контент-аналіз американської та радянської преси. На першому етапі (1985-1987 роки) на сторінках газет обох країн й надалі публікувалися матеріали негативного змісту щодо супротивної держави. У дисертації детально, по роках, представлені кількісні характеристики опублікованих матеріалів газет «The Washington Post» та «Правда». З 1988 р., як доводить дисертантка, розпочався новий етап у еволюції «образу ворога». З того часу серед загальної кількості публікацій стосовно протилежної держави почали переважати позитивні матеріали, а кількість негативних складала менше половини публікацій.

Знову ж таки, варто було би залучити до аналізу у розділі й інші засоби масової інформації, зокрема телебачення. Цікавим доповненням для дисертації були би матеріали перших телемостів США – СРСР, які проводили Володимир Познер та Філ Донахью. Вони збирали мільйонні аудиторії як в Америці, так і в Радянському Союзі. Якраз там добре видно, як руйнувався «образ ворога» у свідомості громадян держав суперниць на завершальному етапі «холодної війни». Цікаво, чи відповідали би висновки, зроблені з дослідження еволюції «образу ворога» у пресі, при співставленні їх з аналізом теле-радіо передач?

Говорячи про дисертаційну роботу загалом, також слід звернути увагу на окремі стилістичні помилки та помилки у слововживанні. Зокрема, у роботі неодноразово зустрічається некоректне вживання прикметника «військовий» замість «воєнний», найбільше у словосполученнях «військова пропаганда» замість «воєнна пропаганда» (с. 120-123, 137, 178), «військове вторгнення» замість «воєнне вторгнення» (с. 118, 125), «військовий психоз» замість «воєнний психоз» (с. 126), «військовий конфлікт» замість «воєнний конфлікт» (с. 130, 136, 152), «військово-політичний» замість «воєнно-політичний» (с. 130,

135, 156, 167), «анти-військові демонстрації» замість «антивоєнні демонстрації» (с. 156), «військові авантюри» замість «воєнні авантюри» (с. 119), «військова загроза» замість «воєнна загроза» (с. 120, 125, 139-142), «військові злочини» замість «воєнні злочини» (с. 161) тощо. Також невиправданим є численне вживання у якості вказівних займенників слів «даний», «дана», «дане», «дані» замість «цей», «ця», «це», «ці» (с. 15, 31, 33, 39, 42, 43, 71, 72, 75, 133, 160, 163, 167, 265). Також помилковим є вживання лінгвістичної конструкції «функціонування «образу ворога»» (с. 71). Адже «образ» є результатом ментального сприйняття, ідеологічною побудовою, яка не може діяти сама по собі. Тож і вживатися «образ» може лише у ролі суб'єкта, на який спрямована дія об'єкта: «формування «образу ворога», «використання образу ворога» тощо.

Висновки дисертаційного дослідження зроблені чітко й заперечень не викликають. Дійсно, «образи ворога» в США та СРСР були своєрідним віддзеркаленням один одного, і їх еволюція відбувалася паралельно. В обох країнах «образ ворога» використовувався не лише для пояснення зовнішньої політики власної держави, але і для забезпечення підтримки з боку суспільства, зокрема, для обґрунтування зростання асигнувань на озброєння.

Позитивною рисою заключної частини дисертації є окреслення проблем, які підлягають подальшому глибокому вивченню. Це може бути корисним для наукової та науково-методичної роботи у вищій школі, для складання тем магістерських наукових робіт тощо. Наприкінці роботи доречними є додатки, які допомагають візуалізувати висновки дослідження.

В цілому дисертаційна робота В.В. Покляцької виконана на належному науковому рівні, є самостійним дослідженням і має завершений характер. Отримані результати та висновки дисертації достатньо повно відображені в опублікованих працях та у виступах на наукових форумах.

Зміст, результати і висновки здійсненого дослідження повно і цілісно викладені в авторефераті дисертації В.В. Покляцької. Зміст автореферату і основних положень дисертації є ідентичним.

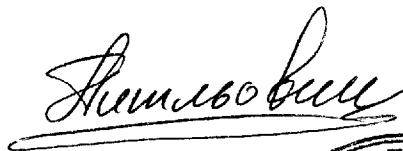
Незважаючи на окремі зауваження, здобувачка продемонструвала високий фаховий рівень. Актуальність обраної теми, новизна дисертаційної роботи, ступінь обґрунтованості та повнота висновків відповідають встановленим вимогам до такого роду робіт. Дисертаційна робота В.В. Покляцької є завершеною науковою працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що у сукупності вирішують наукове завдання суттєвого значення – розкривають історичну еволюцію «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 роках.

На підставі вищенаведеного вважаємо, що дисертаційне дослідження на тему «Еволюція «образу ворога» в американсько-радянських відносинах у 1979-1991 рр.», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами (постанова МОН № 656 від 19 серпня 2015 р.), а її авторка – Покляцька Валерія Валеріївна – заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри світової історії
нового та новітнього часу

ПВНЗ «Український католицький університет»

ПИТЛЬОВАНА Л.Ю.

27 березня 2017 р.

